

עיתונות בצל מהפכה: צמיחת עיתונות הנשים באיראן והמהפכה החוקתית

ליאורה הנדלמן-בעבור

בעבור נשים באיראן בראשית המאה העשרים היה העיתון סמל לחדשנות, לקדמה ולשינוי. העיתונות המודפסת הייתה זירה ייחודית להשמעת קולן ולהפצת דעותיהן, ידיעותיהן ויצירותיהן. המדיום העיתונאי אפשר לנשים באיראן להשתתף בפעם הראשונה במשא ומתן הציבורי על מקומן בחברה ובמשפחה באופן מתועד, בלתי אמצעי ופומבי, ובכך הפך אותן מנפקדות לנוכחות בזירה הציבורית. השתתפות זו גילמה בתוכה סטייה מנורמות כמו הפרדה בין המינים והדרת נשים מרשות הרבים, ועל כן הייתה קריאת תיגר על דפוס יחסי המגדר המסורתיים שהיה מקובל באיראן אז. מימוש הזכות למשוך בעט ולהתאגר באמצעות המילה הכתובה היה כרוך במאבק שהנהיגו בתחילה נשים ספורות שנתקלו במכשולים לרוב. ההתחקות אחר התפתחותה של עיתונות הנשים המקומית חושפת שלושה שלבים עיקריים: (א) צמיחתה של עיתונות עצמאית והעלאת שאלת הנשים לדיון ציבורי; (ב) התגבשות העיתונות הכללית והתפתחותה למרחב ציבורי חדש לנשים; (ג) פרסום עיתוני הנשים הראשונים. מחקר זה מצטרף למחקרים נוספים החושפים את ההיסטוריה הענפה של פעילותן החברתית והפוליטית של נשים באיראן, ובכך הוא מאזן, ולו במידה מסוימת, את הייצוג השכיח של הנשים האיראניות כסובייקטים סבילים, כנשים הנחבאות מאחורי רעלות כהות וכבדות ומדוכאות בשם רבות פטריארכלית ומיוזגניות דתית.

עיתון הנשים הראשון בתולדותיה של איראן התפרסם כשבועה עשורים לאחר שראה אור העיתון הראשון בגבולותיה, כמאה שנה לאחר שהתפרסם העיתון הראשון בשפה הפרסית בהודו, ומאתיים ושבעים שנה בקירוב אחרי שיצאה לאור היצירה המודפסת הראשונה בארץ זו.¹ עיתונות הנשים באיראן צמחה על רקע המאבק הלאומי, הפוליטי

1 הרפוס הובא לאיראן מאיטליה והיה מוכר בקהילה הארמנית והפרמליטית באֶסְפֶּהָאן לפחות מהמאה השבע-עשרה. בין 1780 ל-1810 יצאו לאור בהודו עיתונים שהופיעו בהם גם ידיעות

והחברתי שפרץ לקראת סוף המאה התשע-עשרה והגיע לשיאו בימי המהפכה החוקתית (אֶנְקְלָאבִי-מְשׁוּרָטָה או מְשׁוּרָטִית), בעשור הראשון של המאה העשרים (1905-1911). מאבק זה שאב השראה מרעיונות ליברליים שהתפתחו בחברות מערביות והכו שורשים גם בחוגי האינטליגנציה באיראן. במסגרת מאבק זה נעשו ניסיונות להגביל את סמכויות השליט באמצעות חוקה ופרלמנט, נשמעה התנגדות להתערבות זוה בענייניה הפנימיים של איראן,² התחזקו ביטויי הלאומיות המודרנית וצמחה תנועת השכלה מקומית ותוססת. כמו כן, התאפיינה תקופת המאבק בחופש ביטוי, שהביא, לזמן מה, לריבוי של פרסומים עיתונאיים ולהעלאת שאלת הנשים לסדר היום הציבורי באמצעות העיתונות. מאמר זה יבחן את נסיבות צמיחתה של עיתונות הנשים באיראן על רקע תהליכים אלו.

בראשית המאה העשרים היה העיתון סמל לחדשנות, לקדמה ולשינוי בעבור נשים באיראן. העיתונות המודפסת הייתה זירה ייחודית להשמעת קולן ולהפצת דעותיהן, ידיעותיהן ויצירותיהן ברבים. המדיום העיתונאי אפשר לנשים באיראן להשתתף לראשונה במשא ומתן הציבורי על מקומן בחברה ובמשפחה באופן מתועד, בלתי-אמצעי ופומבי, וכך הפך אותן מנפקדות לנוכחות בזירה הציבורית. השתתפות זו גילמה בתוכה סטייה מערכים נורמטיביים שדגלו בהפרדה בין המינים ובהדרת נשים מרשות הרבים, ועל כן היא הייתה קריאת תיגר על דפוס יחסי המגדר המסורתיים שהיו מקובלים אז באיראן.³

מימוש הזכות למשוך בעט ולהתאגד באמצעות המילה הכתובה היה כרוך במאבק שהנהיגו בתחילה נשים ספורות, והן נתקלו במכשולים לרוב. התחקות אחר התפתחותה של עיתונות הנשים המקומית חושפת שלושה שלבים עיקריים: (א) צמיחתה של עיתונות עצמאית והעלאת שאלת הנשים לדיון ציבורי; (ב) התפתחות העיתונות הכללית והפיכתה למרחב ציבורי חדש לנשים; ו-(ג) פרסום עיתוני הנשים הראשונים. מחקר זה מצטרף למחקרים נוספים החושפים את ההיסטוריה הענפה של פעילותן החברתית והפוליטית של נשים באיראן, ובכך הוא מאזן, ולו במידה מסוימת,

בשפה הפרסית. לסקירה כללית על התפתחות הדפוס והעיתונות באיראן, ראו: Avery 1991: 815-869.

2 כ-31 באוגוסט 1907 חולקה איראן בין רוסיה לבריטניה לשטח השפעה רוסית בצפון (ובו גם הבירה טהראן) ולשטח השפעה בריטית בדרום (שגבל בשטחי הודו הבריטית). להרחבה בנושא ראו למשל: Bonakdarian 1995: 175-191.

3 ההפרדה המגדרית באיראן הקאג'ארית התבטאה בכמה תחומים. למשל, אשת החינוך כָּדֵר אל-מְלוּכַה בִּאֶמְקָאדַר כותבת שעל פי התקנות העירוניות שהיו נהוגות בשלהי המאה התשע-עשרה בכירה טהראן, נאסר על נשים וגברים להלך באותו צד של המדרכה ברחובות הסואנים לאחר השעה ארבע אחר הצהריים. להרחבה ראו: באמראד 1969.

את הייצוג השכיח של הנשים האיראניות, ייצוג הנוטה להציגן כסובייקטים סבילים, כנשים הנחבאות מאחורי רעלות כהות וכבודות ומדוכאות בשם תרבות פטריארכאלית ומיוזגניות דתית.⁴

עיתונות לנשים ועיתון נשים

בראשיתה, ברבע השני של המאה התשע-עשרה, יועדה העיתונות בממלכת איראן לגברים בלבד.⁵ חלוצי העיתונות האיראנית, מי שייסדו את העיתונים הראשונים וכתבו בהם, ראו לנגד עיניהם קוראים ומאזינים גברים, ואילו נשים נחשבו למי שאין להן כל זיקה לערוץ תקשורת חדש זה.⁶ גם בראשית המאה העשרים, כאשר הייתה העיתונות העצמאית בעיצומו של תהליך התמסדותה, עדיין לא התירה המדינה לנשים להיות הבעלים החוקיים של העיתונים שהקימו. מכשלה זו לא מנעה את הולדתם של עיתוני הנשים, אך חלוצות העיתונות באיראן נאלצו להוציא לאור את פרסומיהן ללא רישיון, או לרשמש על שם אחד מבני משפחתן. כך למשל, מרים עמיד-סמנאני מזין אל-סלטנה – המייסדת, העורכת והכתבת של עיתון הנשים השני באיראן שפופה ('פריחה') – לא הייתה בעלת העיתון באופן רשמי, אף על פי שעיתון זה התפרסם בטהראן במשך שש שנים, עד למותה בשנת 1919.

במרכזים עירוניים אחרים במזרח התיכון, כמו אסטנבול וקהיר, היו נתוני הפתיחה דומים, אך היוזמות בתחום עיתונות הנשים החלו בהם בשלב מוקדם יותר. בבירת האימפריה העוסמאנית הופיעו בעשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה כתבי עת עצמאיים לנשים כמו שפופהנאר (1885) וח'אנמ'לרה מח'סוס ר'זתה (1895). במצרים ייסדה בשנת 1892 הנד נופל, נוצרייה ממוצא סורי, את אל-פתאה, שהתפרסם כשנה באלכסנדריה, ושני עיתוני נשים נוספים: אל-פרדוס ומראת אל-אנסא, שהופיעו בקהיר ב-1896.⁷ לעומת מיוזמים מוקדמים אלו, הייתה הופעת עיתוני הנשים במרכזים עירוניים במדינות הגובלות באיראן תופעה מאוחרת יותר. באפגניסטן

4 ראו למשל: Nashat 1982; Tabari and Yeganeh 1982; Milani 1992; Paidar 1995.

5 את העיתון הראשון בתולדות איראן, פאר'די אח'באר ('נייר חדשות'), הוציא לאור מירזא מהמד סאלח שיראזי בשנת 1837.

6 התופעה של הקראת ידיעות בציבור רווחה בתקופה זו בשל שיעורי האוריינות הנמוכים. כך למשל, העיתון הרשמי דלת-י עליה-י איראן, שיצא לאור במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, נהג להפנות את תכניו לאחים בני המולדת 'הקוראים' (ח'אנמ'לרה) ו'המאזינים' (שנ'נהג'אן).

7 להרחבה על עיתונות נשים במרחב העוסמאני, ראו: Baron 1994; Frierson 1996; Karakaya-Stump 2003; Demirdirek 1999: 65-81.

התפרסם המגזין הראשון לנשים, אֶרְשָׁאדִי נֶסְנָאן, ב־1921, וְלִילָא יצא לאור בעיראק ב־1923, יותר מעשור לאחר שהתפרסם עיתון דומה לו באיראן.

במאמר שלפנינו יציין המינוח 'עיתונות נשים' (מטבועאת־יִנְאָן) את ראשית התנובה העיתונאית שהפיקו נשים (לרבות 'קול קורא', מכתבים למערכת ועצומות), וכן תכנים עיתונאיים שהופיעו בעיתונים כלליים, אך פנו לקהל קוראות ודנו בנושאים שנחשבו לבעלי עניין לנשים, כגון מדורי נשים ומשפחה. לעומת זאת, המינוח 'עיתון נשים' (רוֹזְנָאמֶה־יִנְאָן) יציין כאן פרסום סדיר שהצהיר שנשים הן קהל צרכניותו העיקרי.

צמיחת עיתונות הנשים באיראן לא זכתה עדיין לדיון יסודי, מעמיק ועדכני בספרות המחקר במערב. מחקרים אחרים שהתמקדו בחשיפת פועלן של נשים יחידות ושל ארגוני נשים באיראן במהלך המהפכה החוקתית, אמנם הסתמכו, בין היתר, על עיתוני הנשים הראשונים, אך גם בהם לא הייתה העיתונות נושא מרכזי.⁸ למרות המחקר הענף שהתמקד במהפכה החוקתית מזה והעניין הגובר בנושא המגדר באיראן מזה, ההיסטוריוגרפיה של איראן לא הניבה מחקרים מקבילים בהיקפם למחקריהם של סינתיה וייט (White 1970) *Women's Magazines 1693-1968*; אליסון אדברגהם (Adburgham 1972) *Women in Print*; מרגרט ביתאם (Beetham 1996) ואחרים, על עיתונות הנשים הבריטית, או מחקרים דומים בהיקפם למחקרה של בת' ברון (Baron 1994) *The Women's Awakening in Egypt*, הון בהרחבה בהתפתחותה של מסורת למדנית בקרב נשים ובצמיחת עיתונות הנשים במצרים.⁹

חקר תולדות עיתונות הנשים באיראן אינו משימה קלה, בעיקר מפני שהנשים שכתבו בעיתונים וערכו אותם לא הותירו אחריהן דיווחים מסודרים ומפורטים.¹⁰ קושי

8 ראו: Bayat-Phillip 1978: 296-308; Sanasarian 1985; Afary 1996; Amin 2002

9 למחקרים נוספים העוסקים בעיתונות נשים במקומות שונים, ראו: הרצוג 1999, White 1970; Adburgham 1972; Hanscombe and Smyers 1987; Braithwaite and Barrell 1988; Melman 1988; Acar 1991: 280-303; Ballaster 1991; McCracken 1992; Scanlon 1995; Walker 1998; Zuckerman 1998; Attwood 1999; Walker 2000; Beetham 2001; Booth 2001: 171-201; Kitch 2001; Aronson 2002

10 קושי נוסף נובע מהיעדרו של גנזך עיתונות פרסית שלם ומסודר של פרסומים תקופתיים ושל עיתוני נשים שיצאו לאור באיראן במהלך המאה העשרים. קשיים אחרים המאפיינים את חקר העיתונות באיראן בכלל, משתקפים גם במפתחות (אינדקסים) של העיתונות האיראנית, שאינם מקיפים את כל הפרסומים שיצאו לאור מהמאה התשע-עשרה ואילך במרכזים העירוניים ובפרובינציות.

זה ניכר כבר בחקר תולדותיו של 'מגזין הנשים' (מג'לה-י זנאנה) הראשון – השבועון **דאנש** ('דעת') – שהחל להתפרסם בטהראן ב-15 בספטמבר 1910. **דאנש** פורסם על פני שמונה עמודים, לא הופיעו בו כל איורים והוא נדפס בגודל דומה לזה של שאר עיתוני התקופה (22x34 ס"מ). ואולם, להבדיל מפרסומים אחרים בני זמנו, סיקר **דאנש** בהרחבה את תנאי 'חיי הנשים באיראן ובעולם', תכניו הוקדשו לעניינים הקשורים לנשים, מנהגיהן וטוהר מידותיהן, והיה בו אפילו סיפור בהמשכים (קנימי 1973: 218; קאסמי 2009). זיהוי עם תכנים בעלי עניין לנשים גרם לחוקרים לראות בו עיתון הנשים הראשון באיראן, אך מחלוקת התעוררה סביב זהותה של היזמת והבעלים של **דאנש**.

חוקרים אחרים טוענים שהמנהלת והמוציאה לאור של השבועון הייתה 'רעיית ד"ר הֶסִין ח'אן פֶהֶאל', שערך באותה העת את העיתון **אֶסְתֶּקְלָא־יִי אִירָאן** ('עצמאות איראן', 1910).¹¹ לעומת זאת, חוקרים אחרים טוענים שעורכת השבועון, שנהגה לחתום את שמה בתואר **ח'אנמ־י ד"ר פֶהֶאל** (הגברת דוקטור רופא/ת עיניים) מטהראן, לא הייתה קשורה כלל לד"ר הֶסִין ח'אן פֶהֶאל אלא הייתה רופאת העיניים המוסמכת הראשונה באיראן. חוקרים אחרים אף מציינים שד"ר מַעְסוּמָה פֶהֶאל הייתה בת למשפחה יהודית מֶהֶמְדָאן, שהתאסלמה ('ג'דיד אל-אסלאם') והתמחתה בבית אביה, יַעֲקֹב חֶפֶים, ובהמשך בבית הספר של המיסיון האמריקני בכירה טהראן ובמרפאה הפרטית, מרפאה שנהגה לפרסם ב**דאנש** (כהן 1985: 386–390, 696–697; פירניא 1995: 59, 226; הֶסִין ח'וּזַה 2006.8: 23). המחלוקת על זהותה של מייסדת שבועון הנשים הראשון באיראן היא דוגמה אחת לקשיים שיוצר מיעוט המקורות הביוגרפיים על אודות חלוצות העיתונות.

השבועון **דאנש** לא האריך ימים. עלות ההפקה הגבוהה והתפוצה הדלה גררו את השבועון למצוקה כלכלית וגיליונו האחרון, השלושים במספר, התפרסם ב-23 ביולי 1911. אורך החיים הקצר של **דאנש** ושל פרסומי נשים רבים אחריו, השינויים התכופים בשמותיהם והכפילויות בשמות (שלושה פרסומים עיתונאיים שונים ששמן היה **דאנש** ראו אור במהלך המהפכה החוקתית), מקשים גם הם על בחינה של פרסומים תקופתיים באיראן לאורך זמן. עם זאת, גם פיסות מידע אלו מלמדות על הנסיבות הייחודיות של הולדת עיתונות הנשים ועל תרומתה של עיתונות זאת לתנועת הנשים באיראן המודרנית.

11 שיח' אל-אסלאמי 1972: 82–83; האשמי 1985: 1363, כרך 2: 267; טבאטבאי 1987: 172; תַאנַא 2001: 115.

המהפכה החוקתית, חופש העיתונות ושאלת הנשים

השיח על מקומה הנאות של האישה בחברה התפתח בספרות ובעיתונות הפרסית בעיקר למן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. שיח זה התנהל במסגרת התנועה הלאומית העממית, שקראה לשינוי פוליטי וחברתי שיעוגן בחוק באמצעות חוקה. שחרור הנשים ממה שנחשב לשלשלאות של דיכוי בן מאות שנים, היה חלק מהניסיון לקדם ערכים ליברליים והומניים, כגון חירות (אזאדי), השכלה (אמוזש ופרורש), קדמה (תרקי) ושוויון (מסאנאט) בחברה האיראנית. בקרב שכבת המשכילים בני התקופה, אנשים שזכו ברובם בהשכלה מערבית, נהיה רעיון ההומניזם (אנסאניאט/אדאמית) לעיקרון יסודי בתפיסת הציוויליזציה האיראנית שלהם ושיקף את תודעתם 'הפוליטית הפטריוטית המודרנית' (Kashani-Sabet 2000: 1171-1203). משכילים אלו גם ביקרו את המעורבות הזרה ואת השחיתות של בית המלוכה הקאג'ארי ששלט בממלכה משלהי המאה השמונה-עשרה.

כללי צנזורה, שהונהגו לראשונה בפברואר 1883, חייבו את כל העיתונים והביטאונים לקבל אישור פרסום ממשרד הפרסומים (ווארתי אנטבאעאט) החדש, שנחנך בהוראת השליט נאסר אל-דין שאה (1848-1896). בעקבות מדיניות זו נדרה הפעילות העיתונאית אל מחוץ לאיראן, בין שתמכה בבית המלוכה הקאג'ארי בין שהתנגדה לו, ולכן הביקורת כלפי מעמדה של האישה בחברה ובמשפחה באיראן נשמעה בתחילה בעיתונות הפרסית האופוזיציונית, שראתה אור מחוץ לגבולות הממלכה. למרות האיסור הרשמי על יכוא והפצה של פרסומים שמקורם במדינות אחרות, הוכרחו לאיראן גיליונות של עיתונים אופוזיציוניים שהתפרסמו בגלות, כמו קאנון ('חוק', 1889-1890), שהתפרסם בלונדון. בעמודו הראשון של כל אחד מגיליונות קאנון הופיעה הסיסמה: 'אחדות, צדק, קדמה', ובהשראתה שולבו בכמה מגיליונותיו טורים ומכתבי קוראים שהוקדשו לשאלת מעמדן של הנשים. באחד ממאמרי המערכת של קאנון טען המייסד והעורך, מירזא מלכם ח'אן (1833-1908), אינטלקטואל ארמני שהתאסלם והיה שגריר איראן באנגליה עד שהודח מתפקידו בשל חילוקי דעות עם נאסר אל-דין שאה, ש'נשים הן מחצית מן האומה, וכי אי אפשר לקדם אף תכנית חברתית ללא שיתוף פעולה מצדן'. המחבר חתם את מאמרו בקביעה, ש'היות שאיראנים רבים הפכו לנשויים, הגיעה העת שנשים ילמדו אותם [את משמעות] הגבריות' (ח'אן 21.11.1980).

'עיתוני גלות' נוספים, כמו ס'דיא ('כימה', 1898-1900) ומשיכו פ'רורש ('הכשרה', 1900-1902), שראה אור בקהיר ביוזמת מחמד עלי ח'אן באשאני, והכל אל-מתין ('מיתר איתן', 1893) של ג'לאל אל-דין אל-הסיני באשאני, שיצא לאור בכלכותה, פרסמו אף הם סדרות מאמרים בנושא בעשור האחרון של המאה התשע-

עשרה ובראשית המאה העשרים. במאמר 'זכויות הנשים וחירויותיהן' שהתפרסם בהֶבְל אל-מַתְיֵן בקיץ 1905, כתב העורך מֶאִיד אל-אסלאם:

במשך עשורים רבים הופרו זכויות הנשים, והן נחשבו למי ששכלן רפה ודעתן קלה. כל ביטוי של יכולת וכישורים שהפגינו נחשבו לתאונה או לתחבולה. הדעה הרווחת הייתה שחינוכן יניב תוצאה בלתי רצויה. נשים נהפכו, הלכה למעשה, לאסירות של הגברים. נשים נוצרות יכולות למצוא מפלט בכנסיות שלהן, לנשים שלנו אין גם מפלט שכזה (אל-אסלאם 1905.3.7).

פרסומים אלו התמקדו לרוב בהטחת ביקורת נוקבת בכוחות החברתיים שמנעו מנשים השכלה. אחרים מהם אפילו טענו שמקורם של כוחות אלו אינו באסלאם אלא בערכים זרים שהוכאו לאיראן עם הכיבוש המונגולי במאה השלוש-עשרה. לעתים קרובות קשרו הכותבים בין תהליכי שינוי שניבו קדמה לאומית לבין שחרור הנשים מנורמות חברתיות דכאניות (מְנֶסֶר 1984: 11-30).

רעיונות אלו, שאפיינו את התחייה הלאומית המודרנית באיראן של שלהי המאה התשע-עשרה ושאת ניצניהן אפשר למצוא גם במרד הטבק (קיאמי-תבאכו) ברצמבר 1891¹², נעשו לרוחות מהפכניות של ממש בראשית המאה העשרים. התנועה למען החוקה סחפה אנשים מכל המגזרים החברתיים – השתתפו בה אנשי דת, סוחרים, אינטלקטואלים ונשים. בספרות המחקר אפשר למצוא שני דפוסי פעולה עיקריים של נשים במהפכה החוקתית: הראשון, פעילות חשאית ומחתרתית, כמו העברת מסרים בין קבוצות הלוחמים המהפכניות והקמת אגודות חשאיות; והשני, פעילות פומבית וציבורית, כגון הצטרפות להפגנות, ארגון שביתות, גיוס כספים למיזמים לאומיים (כמו מכירת רכושן הפרטי כדי להקים את הבנק הלאומי של איראן) ושליחת מכתבים ועצומות למערכות עיתונים מקומיים וזרים.

עם התגברות המהומות נאלץ השליט מֶזְרַף אל-דין שאה קאג'אר (1886-1907) לחתום על נוסח חוקה ב-1906, אך אישור החוקה והשתתפותן של הנשים בתנועה החוקתית לא הביאו לשינוי המיוחל במעמדן הפוליטי. החוקה הראשונה הציבה את הנשים בראש רשימת התושבים שלא הורשו להשתתף בבחירות (נוסף על תושבים זרים, צעירים בני 25 ומטה, אנשים בעלי דעות מפוקפקות, בעלי תיק פלילי ואנשי צבא בעת שירותם). ואולם, אף על פי שדלתות הפרלמנט (המַגְלֵס) נסגרו בפניהן,

12 ב-8 במרס 1890 העניק נאסר אל-דין שאה את זיכיון הטבק ליזמים בריטים ועורר בכך חרם עממי על כל יכול הטבק. בעקבות זאת נאלץ השאה לבטל את הזיכיון.

פתח בפניהן הפורום העיתונאי צוהר חדש למרחב הציבורי. שבעים שנה, אם כן, לאחר צאתו לאור של העיתון הראשון בממלכה, הניחה החוקה הראשונה את היסודות לחופש הביטוי ועמו לחופש עיתונות זמני באיראן.¹³

הריון בחוק העיתונות (קאנוני מִטְבוּעָא) החל כבר בישיבתו הראשונה של הפרלמנט (7 באוקטובר 1906), מיד לאחר אישור נוסח החוקה הראשון.¹⁴ העיתונות פרחת בתקופה זו בעקבות עיגון פעילותה בחוק, יוזמות עיתונאיות פרטיות וחירות ביטוי זמנית. בשנת 1907 כבר יצאו לאור באיראן כ-90 עיתונים, וב-2 ביולי 1908 היה הטיימס הבריטי יכול לדווח בכותרתו הראשית כי 'בדומה לארצות מזרחיות אחרות, הוכיחה העיתונות החופשית של פָּרְס [...] שהיא מזיקה ומסוכנת' (Browne 1966: 128). כמו הטיימס, גם השליט הקאג'ארי מֶהְמֵד עָלִי שאה היה ער לסכנה הגלומה בחופש העיתונות. במהלך ניסיונו השני לבטל את החוקה בהפיכת-נגד בתמיכת רוסיה (23 ביוני 1908), הוצאו להורג ג'ֶהָאֲנִיר ח'אן, עורך העיתון סוּרִי אֶסְרָאפִיל, וסלטאן אל-עֶלְמָא ח'רַאסָאנִי, הבעלים של רִוַח אל-קָדַס. בעקבות כישלון הפיכת-הנגד הוגלה השאה לרוסיה, ובנו הצעיר אֶהְמֵד מִירְזָא קאג'אר בן השתיים-עשרה הוכתר לשליט החדש (1909-1925).

המהפכה החוקתית וחופש העיתונות הזמני שנלווה אליה הניחו את היסוד להתפתחות העיתונות באיראן והחישו את הגידול במספר העיתונים, ובו בזמן חוללו שינוי בהרגלי צריכתם. בימי המהפכה החוקתית, כאשר תפוצת העיתונים באיראן הגיעה לשיא, הודפס כל גיליון של העיתון סוּרִי אֶסְרָאפִיל ב-20,000 עותקים, ואלו הופצו בקרב אוכלוסייה שמנתה כ-9.9 מיליון תושבים. לקראת סיומה של המהפכה החוקתית (בשנים 1909-1911) החלה תפוצת העיתונים לדעוך, היא חזרה לשיעורי התפוצה שאפיינו אותה בתקופה הטרנס-מהפכנית, והיומון הנפוץ ביותר באותה העת, אִירָאנִי נו ('איראן החדשה'), הודפס והופץ ב-2,000-2,500 עותקים בלבד. תפוצה דומה (וגבוהה יחסית לפרסום נשים בתקופה זו), השיג בראשית שנות העשרים גם

13 באיראן עמד חופש העיתונות ביחס הפוך לחוסן המשטר לכל אורך המאה העשרים. בעתות של משברים פוליטיים ונוכח חולשת המשטר (כמו בימי המהפכה החוקתית), הייתה עלייה חדה במספר הפרסומים ובכוחה של העיתונות בהיותה כלי ביקורת פוליטי. לעומת זאת, בתקופות שבהן פעל המשטר לרכו בידיו את מערכות השלטון (כמו בימי שלטונו של רזא שאה פֶּהְלֵוֹ), הוטלו הגבלות על חופש העיתונות, הרשויות סגרו עיתונים רבים ובעקבות זאת פחת מספר הפרסומים.

14 שנה לאחר מכן, ב-8 באוקטובר 1907, נוספו לחוקי היסוד נספחים, ואלה הובאו לחתימה בפני השליט החדש מהֶמֶד עָלִי שאה (1907-1909). לנוסח המלא של חוק העיתונות, ראו: כהן 1985, כרך 2: 49.

המגזין הדו-שבועי (דוֹ הִפְתֶּהנֶאמֶה) זַבְאנִי-יֶנָאן ('שפת הנשים'), שהתפרסם באֶסְפֶּהָאן ושֶאֶרְחִיב עליו בהמשך (Sanasarian 1982: 92; Paidar 1995: 94).

את שיעורי התפוצה הנמוכים של העיתונים ביחס לגודל האוכלוסייה באיראן אפשר ליחס בעיקר לשיעור אוריינות נמוך. שיעורי תפוצה נמוכים כאלה לא היו ייחודיים לאיראן ואפיינו גם מדינות אחרות במזרח התיכון באותה תקופה. במצרים – מדינה שדמתה לאיראן מבחינת גודל אוכלוסייתה – השיגו היומנים המובילים, ובהם אל-לֶנָא ואל-מֶקְסֶם, תפוצה שלא עלתה בשיעורה על אלפי גיליונות בלבד (Baron 1994: 90).¹⁵ עם זאת, בימי המהפכה החוקתית באיראן היה ערב-רב מתקהל בציפייה דרוכה בפתח בתי הדפוס של העיתונים הנפוצים, ועם צאת הגיליון היומי היו מתקבצים גם בפינות הרחובות לשמוע הקראה ציבורית של העיתון. מכאן שצריכת העיתונות הייתה גבוהה יותר משיעור תפוצת עיתונים.

בראשית המאה העשרים עברו מנהגים שמקורם במורשת המסירה בעל-פה (כמו הקריאה בציבור, הדקלום והשינון) מתחומי הדת והשירה, שבהם היו נהוגים זה מכבר, גם למדיום החדש של העיתונות המודפסת. התופעה של הקראת עיתונים במקומות ציבוריים, ובהם מסגדים ומסבאות, הלכה ורווחה באיראן. ערוצי התקשורת המסורתיים סייעו בקידומו של המדיום החדש, וכך יכלה העיתונות החוקתית, למרות שיעור האוריינות הנמוך, למלא תפקיד מכריע בהכוונת דעת הקהל ובהפצת רעיונות מודרניים. העיתונות דנה במושגים כמו ממשל, חירות, שוויון והשכלת נשים, וכשאלת מקומן של הנשים במשפחה ובחברה.

צריכת העיתונות, בהיותה תופעה חברתית חדשה, עוררה דאגה בקרב חברי הפלג השמרני שהיו ממחוללי המהפכה החוקתית. השיח' השנוי במחלוקת פֶּזְלֶאלֶלֶה נֹוֶרִי (1843-1909), שתמך תחילה בכינון חוקה ומאוחר יותר חזר בו והטיף לכינון ממשלה דתית המבוססת על ההלכה האסלאמית, הצביע בדאגה על ההתעניינות הגוברת בעיתונים ואף ייחס לתופעה זו את הירידה במספר המבקרים במסגדים. אולם טרדות אלו לא מנעו ממנו לאמץ את אפיק התקשורת החדש ולהוציא לאור ביטאון משלו. גם אצל מחותנו של השיח' אֶהְמֶד טַבַּאטְבַּאי, דמות מרכזית נוספת במהפכה החוקתית, נתעורר חשש בעניין. במכתב שכתב טַבַּאטְבַּאי לזֶיא אל-דין, בנו של השיח' נורי, הצר גם הוא על ש'אנשים חושבים שקריאת עיתונים היא חובה דתית ולכן הם

15 על פי הערכות מנתה אוכלוסיית מצרים בראשית המאה העשרים 10.2 מיליון נפש. בין היומנים הנפוצים במצרים באותן שנים היו אל-מֶקְסֶם שהופץ ב-1903 בכ-3,500-4,000 גיליונות ביום, ואל-לֶנָא, שמכר באותה שנה 1,500-2,000 גיליונות ביום, וב-1907 מכר כבר קרוב ל-10,000 גיליונות ביום. לאומדני האוכלוסייה באיראן ובמצרים, ראו: Issawi 1982: 94.

חדלו להתפלל ולקורא בקוראן. ומה טיכם של עיתונים אלו, השופעים חוסר אמונה ולעג לַשְׂרִיעָהוּ? (בסרני 1984: 290). ביקורת מעין זו מצביעה על נדבך נוסף בתהליך המעבר ההדרגתי משיח תרבות שהתבסס בעיקרו על תקשורת מילולית לשיח תרבות שהתבסס גם על כתב ועל דפוס.

העיתונים הפרוגרסיביים שיצאו לאור בטהראן בימי המהפכה החוקתית (כמו הַבֵּל אל-מַתִּין, מַסְאֵנַת, נְדַאִי־י וְסֵן שהתפרסמו בטהראן ועדאלת שראה אור בתַּבְּרִיז), הגדילו לעשות מקורמיהם שהתפרסמו מחוץ לאיראן. משוררים ומסאים מקומיים גינו בחריפות את מעמדן הנחות של הנשים המוסלמיות ביצירותיהם הסאטיריות, ובכתבותיהם הייתה האישה הרעולה, המבודדת והמושקת, סמל מובהק למסורתיות, שזוהתה עם נחשלות ועם אנכרוניזם של החברה באיראן בכלל (אפארי 1993: 23-28). בשורת המודרניות, שהתבססה על מודל מערבי, נועדה לבטל את דיכוייה בן מאות השנים של האישה ולהעניק לה מעמד הולם שיתרום לשגשוג האומה כולה.

בהקשר זה טוענים חוקרים אחדים שבדין בשאלת הנשים בקרב אינטלקטואלים איראנים על סף המאה העשרים, חסרה 'העוצמה' שאפיינה את השיח התוסס והנמרץ שהתקיים באותו הזמן במצרים ובתורכיה (Hoodfar 1999: 5). פַּרְוִין פַּאִידַאר טוענת שבאיראן לא התפתח רפורמיזם אסלאמי דומה לזה שצמח במצרים והשתקף למשל בכתיבה של מוחמד עַבְדֵּה וקַאסֵם אַמִין, שדנו בשאלת הנשים במסגרת פרשנות חדשה לקוראן (Paidar 1995: 45). המא הוּדַפַּאר מעריכה שייתכן שהסיבות לכך טמונות בבידודה הלשוני של השפה הפרסית מהמרחבים דוברי התורכית והערבית באימפריה העוסמאנית; בקשר הרופף יחסית בין איראן למעצמות אירופה, לעומת הקולוניאליזם הבריטי במצרים מאז 1882; במעמד אנשי הדת השיעים באיראן, וביחסי הגומלין המורכבים שהתפתחו באותה העת בינם לבין חוגי המשכילים הרפורמיסטיים. שלא כמו מקביליהם הסונים, אנשי הדת השיעים לא היו תלויים בממסד השלטוני לפרנסתם, אלא בתמיכה כלכלית ובתרומות מציבור המאמינים. אי-תלותו של הממסד השיעי בשלטון הקלה על חבריו להצטרף לתנועה החוקתית ולצאת נגד השחיתות הקאג'ארית. העמדה הפושרת והפשרנית של המשכילים הרפורמיסטיים בשאלת הנשים הייתה בגדר 'מס שפתיים' שהם נאלצו לשלם תמורת תמיכתם של אנשי הדת ביעדים המרכזיים של המהפכה — ניסוח החוקה והקמת המַג'לֵס (Hoodfar 1999: 5). עם זאת, מן הראוי לציין שרבים מהרעיונות שעלו לדין בקהיר ובאסתנבול במסגרת השיח על מקומן של הנשים במשפחה ובחברה, מצאו את דרכם גם לטהראן. שנה אחת בלבד לאחר פרסום ספרו מעורר המחלוקת של אַמִין, תַּחְרִיר אל-מַרְאָה ('שחרור האישה', 1899), התפרסמה באיראן גרסתו הפרסית של הספר בתרגומו של יוֹסֵף אַעֲתָסָאמִי, עורך כתב העת בַּהַאר ('אביב'). אינטלקטואלים איראנים שפרסומיהם האופוזיציוניים ראו אור בקהיר, באסתנבול, בכלכותה ובלונדון, היו מעורים בשיח

שהתנהל במקומות מושבם ותרגמו אותו בהתאם לשיקוליהם ובהתאם לראייתם את טובת קהל הקוראים שלהם באיראן, כפי שהוזכר לעיל. מכאן שגם אם השיח בשאלת הנשים בעיתונות האיראנית הכללית היה 'נמרץ' פחות יחסית למקומות אחרים, וגם אם הוא לא חולל שינויים מיידיים וגורפים במעמדן של הנשים המקומיות, אי אפשר לשלול את תרומתו להתפתחות עיתונות הנשים, ואת השפעתו ארוכת הטווח על התעוררות תנועת הנשים באיראן.

זאת ועוד, נוסף על המקום שהעניקו העיתונות הכלליים לדיון בשאלת האישה במאמרי מערכת נוקבים, הם גם עודדו נשים לשלוח אליהם מכתבים. מאחר שהדיונים והוויכוחים בזירה הציבורית היו מוגבלים, במיוחד בעבור הנשים, ומשום שמלאכת הכתיבה יכלה להיעשות גם במרחב הפרטי של הבית, היה המדיום העיתונאי לערוץ הציבורי הנוח ביותר (ומכאן העיקרי), שקולן של נשים נשמע בו בדרך ישירה ופומבית. ערוץ זה אפשר לנשים-כותבות לשמור על נורמות ההפרדה המגדרית במרחב הפרטי, ובו בזמן לאתגר את הנורמות האלה במרחב הציבורי החדש שנפתח בפניהן.

העיתונות – מרחב ציבורי חדש לנשים

הפרסומים השכיחים ביותר שכתבו נשים בתקופת המהפכה החוקתית היו 'מכתבים גלויים' אל עורכי העיתונים. שירות הדואר הלאומי המודרני, שנחנך באיראן ב-1873 וב-1908 עבר לחסות משרד הדואר (שמשנת 1929 נקרא 'משרד הדואר, הטלגרף והטלפון'), ייעל את חליפת המכתבים, לפחות בין הערים הראשיות, והפך אותה לשכיחה מבעבר. המכתב היה סוגה שהקלה על נשים-כותבות להציג את דעותיהן ברשות הרבים, הן משום שהוא אפשר להן להביע את דעותיהן בזהות בדויה או במעטה של אלמוניות, אם רצו בכך, והן משום ששליחת מכתב למערכת עיתון לא הייתה כרוכה בהוצאה כספית משמעותית.

עם זאת, יש לציין, שחלוצי העיתונות העצמאית באיראן, שאפשרו לנשים דריסת רגל בין דפי העיתונים וכתבי העת שערכו, לא היו תמיד שלמים עם התופעה. אמנם הם התבטאו בזכות שחרור הנשים מכבלים חברתיים ותרבותיים, בזכות חינוך בנות ולמען תרומתן למאמץ הלאומי, אך הם לא תמכו בהכרח בשוויון מגדרי ואפילו לא דחו להלכה את 'הקונסנזוס הפטריארכלי' שהסדר החברתי באיראן באותה העת הושתת עליו. ולראייה, יצירותיה המוקדמות של המשוררת האיראנית הלאומית פֶּרְוִין אַעֲתֶסְאֵמִי (1907-1941) התפרסמו בכתב העת בהאר, שערך אביה, אך הפרסום נפסק כאשר נעור אצלו חשש שהוא יפגום בסיכוייה להינשא. מכאן, שמי שהייתה בידיהם יכולת להשפיע על המדיניות ועל דעת הקהל ביחס לנשים, גילו בעצמם דו-ערכיות כלפי התופעה. ועם זאת, השתתפותן הנועזת של נשים ספורות בעיתונות עוררה

סקרנות בקרב הקוראים והמאזינים, והיה בה פוטנציאל להגדיל את כוח המשיכה של העיתון. פרסום מכתביהן של נשים בעיתונים גם הגביר את נוכחותן במדיום החדש ולא הצריך גיוס משאבים מיוחדים.

סוגת המכתב יצרה תקדים להשתתפותן של נשים בעשייה העיתונאית ולהופעת שמותייהן מעל דפי העיתונות. ומכאן הייתה הדרך ליצירת מרחב אזורי חדש לנשים קצרה יחסית. המכתבים שכתבה המשוררת הבהאית עֶסְמֵת ח'אנֶם טַאִירָה (1861-1911) במהלך שנת 1909 לעיתון הסוציאל-דמוקרטי אִיֶּרָאנִי נז, הם דוגמה מובהקת לדרך שבה החלו נשים לסלול לעצמן מרחב אזורי חדש באמצעות כתיבתן בעיתונות. טַאִירָה החלה לפעול בנמרצות למען קידום מעמד הנשים לאחר שהשתחררה ממערכת נישואים אלימה עם מות בעלה. היא מיקדה את פעילותה בקרב נשות המלוכה והעילית השלטונית ובמכתביה לעיתון חזרה והדגישה שעל הנשים מוטלת האחריות לשנות את מצבן. את מכתביה נהגה לחתום בתואר 'משרתת האומה היקרה, טַאִירָה' (ח'אֶרְמַה־יִי וְטַנ־יִי עִזִּי, טַאִירָה).¹⁶ במרחב האזורי החדש שנוצר בעבורן יכלו נשים כמו טַאִירָה להעלות את ענייניהן על סדר היום הלאומי לצד אחיהן הפטריוטיות, כפי שאפשר ללמוד גם ממכתב אנונימי שהתפרסם בכתב העת תַמְדֵן ('ציוויליזציה', 1906-1907) באפריל 1907:

אישה בורה אנוכי, בעלת יכולת שכלית רפה, אך מכיוון שאחת מאחיות הארץ הזאת אנוכי ומאוהבי האומה, חשה אני בקרבי אהבת מולדת ולהט לאומי. על כן אומר לכם, אבות ואחים בני מולדתנו האהובים, מעט על חיינו העלובים, החיים שלנו הנשים [...] אם היה ביכולתנו לקרוא ספר או לכתוב משפט, [אזי] אבותינו היקרים, לקחו מידנו ברוגזה את העט, קרעו [את הנייר], שברו [את העט] והשליכו אותם הרחק, כחושבם כיצד מעזה הנערה לכתוב [...] אנו, נשות איראן, יודעות אך ורק כיצד ללדת ילדים. אבותינו, אתם חינכתם אותנו בדרך זו, לולא כן, היינו ככל הברואים, שהרי גם אנו בעלות דעה והיגיון. ההבדל היחיד [בינינו] הוא, שאנו נשים ואתם גברים [...] אתם הדוכרים

16 בשפה הפרסית אין אמנם הבחנה דקדוקית בין זכר לנקבה, אך בעקבות בחינת סגנונה והחתימה שנהגה להשתמש בה מיוחסים לה גם מכתבים שהתפרסמו בלשון זכר מאת 'משרתת האומה היקרה, טַאִיר' (ח'אֶרְמַס נַפְרַא־יִי וְטַנ־יִי עִזִּי, טַאִיר). אוסף מכתביה של טַאִירָה, לרבות המכתבים והמאמרים שהתפרסמו באִיֶּרָאנִי נז, מובאים בהרחבה אצל: נַגְ'מַאבַּאִי 1997: 146-195.

בשם זכויות האומה, בשם החוק, בשם הכבוד והלהט [הלאומי] – גם לנו חלק באומה זו, גם לנו חלק בזכויות.¹⁷

השילוב של 'להט לאומי' עם נימות פמיניסטיות מלמד שכוחות המכתבים היו לרוב נשים משכילות, בעלות תודעה נשית ולאומית חזקה. בהקשר זה קובעת האיידה מור'סי שתנועת הנשים האיראנית הייתה, לפחות בראשיתה, 'יותר לאומית מפמיניסטית'. למן המהפכה החוקתית ואילך, ממשיכה מור'סי וטוענת, זכתה פעילותן הפוליטית של נשים לעידוד הכוחות הרפורמיסטיים ולתמיכתם אך ורק כאשר היא שירתה את היעד הכללי של השחרור הלאומי ותרמה לו (Moghissi 1993: 158-159; Moghissi 1996: 20, 30). ואולם, גם אם בתחילה נחשב שחרור הנשים לנדרך אחד בדרך אל הקדמה הלאומית המיוחלת, כל ניסיון לצמצם את משמעותן של פעילויות הנשים ושל כתיבתן בתקופת המהפכה החוקתית לממד הלאומי בלבד, אינו הכרחי ואף עלול לחטוא למציאות.

תאורטיקניות פמיניסטיות צרפתיות, כמו הלן סיקסו (Cixous, ילידת אלג'יר) ולוס איריגארי (Irigaray, ילידת בלגיה), הראו זה מכבר שהשפה מכילה הבניות תרבותיות בדבר ההבדלים בין המינים, הן הצביעו על הדרכים שבאמצעותן השפה מחזקת את ההבניות האלה והראו ש'כתיבה נשית' (*l'écriture féminine*) שונה במהותה מכתיבה גברית. בהמשך לתפיסת השונות הזאת הדגישה גם חנה נוה ש'סופרות שבויות וממולכדות באתר שבו תכונות המגדר קודמות לדיבור ולכתיבה ומתנוות אותם. סופרות וסופרים מרבירים מתוך תכונות המגדר שלהם, והדיבור משכפל ומשעתק את חוסר השוויון, שהוא אינהרנטי ליחס בין המגדרים' (נוה 2000: 69-70).¹⁸ אם נקבל הנחה זו, הרי גם אם נשים ששלחו מכתבים לעיתונים הושפעו מהרוח הלאומית ולא היו חדורות בתודעה פמיניסטית עצמאית ומגובשת, כתיבתן הייתה תלויה בזהותן המגדרית, חדורה בה ונובעת ממנה, במיוחד בימי המהפכה החוקתית, שבמהלכה הן הצטרפו לדיון הציבורי בשאלת מעמדן.

17 על המרחב הלאומי החדש, ראו דיון אצל: Najmabadi 1993b: 52. לגרסה המלאה של המכתב למערכת, ראו: Najmabadi 1993b: 65-66.

18 ראוי לציין, שלמרות האמירה הגורפת של מור'סי בהקשר זה, נרמה שהיא נועדה להדגיש את ההשלכות הבעייתיות של הקשר בין תנועות השחרור הלאומי לבין שחרור הנשים באיראן, ולא בהכרח בכוונה להמעיט מחשיבות פעולתה של תנועת הנשים המקומית. להרחבה בעניין הקשר שנוצר באיראן בין לאומיות לפמיניזם, ראו גם: Moghadam 1993: 25; Tohidi 1994: 126; Paidar 1995: 75.

19 להרחבה ראו למשל: איריגארי 2004: 55-59. על ספרות נשים וכתיבה נשית, ראו למשל את הדיון הכללי בהקדמה אצל: שחם 2001: 7-25.

התפיסה שאישה היא 'חלשה' (נ'עיפה), שמוחה רפה כגופה ושאינן ביכולתה לקבל החלטות בעלות חשיבות, חייבה את הנשים-הכותבות להוכיח תחילה שהן בעלות יכולת חשיבה וכישורי הבעה ושביכולתן להעלות על הכתב טיעונים ולפרסמם כפומבי למען הציבור, כמו גברים. 'ממלכה החפצה להצטרף לחוג הציוויליזציות והמדינות המתקדמות', הדגישה עורכת שְכּוּפָה, 'אינה יכולה לעשות זאת ללא תיווכו של העיתון. העיתון מקדם רעיונות, תרבות דיבור ואורח חיים [...] זו היא הפעם הראשונה שאנחנו, נשות איראן, מבקשות לצעוד לעבר הקדמה' (מִזֵּן אל-סֶלְטָנָה 1912). השמעת טיעונים בשם ערכים אוניברסאליים (כגון קדמה, צדק ושוויון), המנותקים לכאורה מזהותן המגדרית, הייתה 'כרטיס כניסה' הכרחי להשתלבותן של הנשים בשיח הלאומי הדומיננטי. על פי עיקרון דומה, הקריאות למען השכלת נשים, להגבלת הפולוגמיה ולביטול בידוד הנשים, במסגרת השיח הלאומי והאינטרסים הלאומיים, אפשרו לנשים להשתלב בהדרגה בדיון הציבורי הרשמי במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים. עצם השתתפותן בשיח זה ערערה על הגבולות שהפרידו עד אז בין המרחב הפרטי למרחב הציבורי והגדירה אותם מחדש. שליחת מכתבים למערכות עיתונים מיסדה זירה של 'אינטראקציה דיסקורסיבית' (discursive interaction), כפי שהגדירה זאת ננסי פרייזר (Fraser) בעקבות יורגן הברמאס (Habermas), בהיותה כמה חרשה לנשים, כמה שעליה הן יכלו לתת פומבי לענייניהן ודרור לקולן בסוגיות בעלות חשיבות ציבורית (Fraser 1992: 112-113).

זאת ועוד, השתתפותן של נשים בדיון הציבורי הרשמי הייתה כרוכה במעבר ממסורת של חילופי מידע בעל-פה להבעה בכתב, במעבר ללשון טקסטואלית שאפשר להדפיסה, לשכפלה ולהפיצה ברבים. עד להופעת כתביהן בעיתונות, נשמע קולן של נשים באיראן כמעט אך ורק במסגרות חברתיות ומשפחתיות מצומצמות, והוגבל לאוזניהם של נשים אחרות ושל קרובים ומכרים ש'אינם אסורים' (נִחְרָאם) מתוקף קשרי דם או חיתון. המעבר היה הדרגתי, ועד העשור השני של המאה העשרים היה אפשר לאתר בכתבי הנשים שרידים של שפה מדוברת בעלת צביון של שפת רחוב יום-יומית (או: שפת הבית) (Najmabadi 1993a: 503).

נשים עברו משפה מדוברת ללשון כתובה בשנים שבהן התחוללו שינויים בשפה הפרסית ונשמעו קריאות לטהרה מן ההשפעה הערבית. ניסיונם של משכילים, כמו מִיֶּרְזָא פֶּתֶה-עֲלִי אַחְוַנְדְּזָאדָה ואחריו מֶלְכָּם ח'אן, להציע אל-ף-בי'ת חלופי לזה הערבי אמנם לא הצליח להכות שורשים באיראן, אולם כדי לבטא רעיונות חדשים היה

20 שפת הרחוב היום-יומית התאפיינה, בין השאר, בשיבושי לשון, בהשמטת הברות, בחיבור מילים ובמבנה משפט שהיה שונה מהמבנה הנוקשה של נושא-מושא-פועל שהשתרש בשפה הכתובה.

על סופרי התקופה לזנוח את הסגנון הקלאסי של הפרוזה הפרסית המחורזת והעשירה ולהתאים את השפה לצורכי ההווה. המעבר הזה היה כרוך באימוץ מונחים טכנולוגיים משפות זרות ובמעבר לסגנון כתיבה עיתונאי תמציתי, רהוט וקולח.

המעבר משפה מדוברת לשפה כתובה בפרסומיהן של נשים בא לידי ביטוי בשני תהליכים מקבילים ולכאורה סותרים. מחד גיסא, הוא היה כרוך באימוץ הלשון השלטת במרחב הציבורי – הלשון הגברית, הסימבולית – שהייתה אף היא בעיצומו של שינוי (Yar-Shater 1971). מאידך גיסא, בטווח הארוך היה המעבר כרוך בהתפתחותה של מה שהגדירה נג'מאבאדי 'שפת נשים מודרנית' (female modern language), ואילו פאיזאר כינתה 'שפת נשים פוליטית' (female political language) (Najmabadi 1993a: 501; Paidar 1995: 74). שפת הנשים המודרנית קידמה את ייצוגן כסובייקטים פעילים ולא כסובייקטים סבילים, כפרטים ייחודיים בעלי דעות שונות ולא כארכיטיפים ספרותיים. כך, למשל, אם כותבים-גברים המליצו לאחיהם, בני המולדת, להקיץ משנתם ולהגן על נשות האומה שהיו נתונות לחסדיהם ותליות בהגנתם, נשים-כותבות הדגישו את היותן שותפות לגברים וחלק בלתי נפרד מן האומה.

התפתחותה של שפת הנשים המודרנית התבטאה גם בפנייה השכיחה שבה נפתחו המכתבים שהתפרסמו בעיתונות בימי המהפכה החוקתית. פניות בנוסח: 'הו, אחינו הנאורים היקרים', 'הו, אבותינו היקרים' ו'הו, בני ארצנו היקרים' שימשו את הכותבים שנהגו לפנות לקהל של גברים. לעומתם הנשים הפנו את קריאותיהן לשני המינים והדגישו את ההבחנה ביניהם – 'בני מולדתנו' (הם-נִסְטָאן, בְּרֶאֱרָאֲנִי וְנָטִי) ו'אחיותינו' (ת'וֹאֶהְרָאֲנִי מֵא, ת'וֹאֶהְרָאֲנִי עֲזִיז) – הבחנה שאפשר לזהות בה שעתוק של ההפרדה המגדרית בחברה אל המלל הכתוב (דולתאבאדי 1920).

השוני בדרך הפנייה לגברים-קוראים מזה ולנשים-קוראות מזה, מאפשר גם לעקוב אחר השינויים בשפתן ובסגנונן של הכתובות. הפנייה של הנשים-הכותבות ל'אחיותיהן' נוסחה בלשון עצות המועברות מאם לבתה וניכרה בה נימה של רִאגֶנוּת. בכתבותיהן עודדו הכותבות את הקוראות (והמאזינות) להתנתק מן העבר, לשרת את האומה ולהעמיק את השכלתן. לצד דגשים אלו, הוקדשו מרבית התכנים בעיתוני הנשים הראשונים לתפקידיהן של הנשים במרחב האישי-הביתי. בכתבות רבות ייעצו הכותבות לצרכניותיהן לטפח את יחסיהן עם בעליהן ולהיות עקרות-בית ואימהות טובות יותר. עם זאת, בתכנים העיתונאיים התמזג העיסוק בתפקידיהן המסורתיים של הנשים במרחב הפרטי בקריאות להעצמת השכלתן האישית ולמעורבותן האזרחית. העיסוק בסוגיות אלו בעיתוני הנשים העניק גם ממד חדש למרחב הפרטי, ממד שהשתקף בקידומו של 'פולחן ביתיות' (cult of domesticity) מודרני המבוסס על 'התמחות' בתחזוקת הבית ובניהולו. טיפוח הקשרים המשפחתיים, שמירה על היגיינה של תינוקות והנקה, לא יוחסו עוד רק לחוש אמהי מולד, אלא הוצגו בפרסומים אלו

כפרקטיקות מבוססות ידע, ניסיון ומומחיות, הדורשות מידע, תכנון והכנה מוקדמים (Najmabadi 1998: 107-111; Kashani-Sabet 2005: 33). כך, בטור שהתפרסם בדאנש ציינה ד"ר כהאל בפני הקוראות-האימהות:

סוגיה בעלת חשיבות רבה בטיפול בילדים היא חינוכם לשמירה על בריאות השיניים שלהם. אל תחשבו שכאב שיניים מלווה אך ורק במכאוביהם. הידרדרות במצבם הבריאותי של ילדים היא בעלת השלכות נוספות. שיניים נגועות בעששת [...] עלולות לגרום לכאבי ראש, לחוסר שינה, לאובדן התיאבון וכן להשפיע על פעילותנו, על עבודתנו ועל מצב הרוח שלנו באופן כללי (כהאל 15.9.1910).

לעומת נימת הדאגנות והייעוץ שאפיינה את הפנייה לנשים שצרכו את העיתונים, פנייתן של נשים-כותבות ל'אחיהן' נסמכה לרוב על אתיקה של צדק ועלתה ממנה נימה של גנאי והאשמה. כבר ב-1894 פסקה פֶּאטְמָה אֶסְתֶּר־אֶבְדִּי בחוברת 'מגרעות הגברים' (מַעְאִיב אל-רִג'אל) ש'דת האסלאם אינה המכשול בפני שחרור הנשים, אלא האינטרס של הגברים לשמר את עליונותם. אם היו הגברים נמלכים בדעתם לשחרר את הנשים, אזי הם היו עוקפים כל תקנה כדי למצוא לכך אסמכתה דתית' (מצוטט אצל: Paidar 1995: 53). טיעונים ברוח דומה הועלו גם בעיתונות. מכתבי נשים שהתפרסמו בעיתונות בימי המהפכה החוקתית ייחסו לגברים את הדרתן של נשים איראניות ממקורות הידע וההשכלה, והביאו נתונים סטטיסטיים על שיעורי השכלת הבנות ביפן, בסין ובאירופה (Afary 1996: 178-190). לשון ההטפה שהופנתה אל הגברים הליברליים תומכי החוקה, נועדה פעמים רבות לאתגר את ערכי המוסר שלהם ואת ערכיהם ההומניסטיים, כפי שמעיד מכתב שהתפרסם בעיתון הנשים נֶבֶאנִי-נֶאנֶן:

למנהל מחלקת החינוך: אדון נכבד, האם בלבך חמלה כלפי אומללותן של בנות הארץ והמולדת הזאת? האם תפעל בהתאם לחובתך, למצפונך וכמתחייב מאהבת ארצך? אנו מציעות שיוקמו כמה בתי ספר לבנות שיוסבסדו על ידי הממשלה, בהתאם לתכנית של משרד החינוך ועל פי הוראות האסלאם. פעילותם תתקצב ממיסים ובהתאם לאסלאם [...]. אף על פי שבימינו הבנות זקוקות לתמיכה גדולה יותר מהבנים, איננו מציעות שמספר בתי הספר שיוקמו לבנות יהיה גבוה מאלה שאתם מקימים בעבור בנים, אלא שאם תפתחו שישה מוסדות חינוך לבנים, שלושה בתי ספר יפתחו לבנות (דולת־אֶבְדִּי 17.11.1920).

כאמור, בעיתוני הנשים המוקדמים האשימו נשים-כותבות את הדומיננטיות הגברית במניעת שחרורן של הנשים ממגבלות חברתיות, ועם זאת הן נזהרו שלא לעורר נגדן את חמתו של הממסד הדתי ונמנעו מהטחת ביקורת ישירה בדת האסלאם. חלוצות תנועת הנשים באיראן היו בנות למשפחות שנמנו עם צמרת הממשל והפקידות, בנות למשפחות מסורתיות ודתיות, וכמה מהן אף היו בנות לאנשי דת בכירים. מעל דפי העיתונים ומאחורי אצטלה אנונימית הצביעו נשים-כותבות על פרשנות מסורתית שלא התיישבה לדעתן עם המסר המקורי, הדתי והאתי של האסלאם, ולעתים קרובות ביססו את טיעוניהן על ציטטות מן הקוראן.²¹ במקרים אחדים הן אף גינו אנשי דת שמרנים שנתנו ידם להתקפות אלימות נגד יוזמות חינוכיות ופובליציסטיות של נשים. אולם, שלא כמו משכילים-גברים בני התקופה שהעזו לבטא בכתביהם את מורת רוחם מהכיבוש הערבי-מוסלמי, שהביא עמו את הקץ על תפארת איראן הטרומ-אסלאמית (Yar-Shater 1971), הלינו נשים בכתב על המוסרנות החברתית ולא על דת האסלאם עצמה.²² נשים אחדות אף טרחו ופרסמו מאמרים בזכות נוהגים מסורתיים, כמו לבישת הרעלה, שנחשבה בעיניהן לחובה דתית (הנדלמן-בעבור 2004). כך למשל, מאמר שפורסם בעיתון הנשים 'שכופה' ב-21 בפברואר 1912, והיה חלק מסדרת מאמרים שהוקדשו ל'פילוסופיית הרעלה', הצביע על ערכו המוסרי של הלבוש האסלאמי הצנוע לנוכח השחיתות המוסרית הפושה במדינות אירופיות:

בכל צו ואיסור שסללו את דרכו הנעלה של האסלאם, ביקש נביאנו, עליו ועל משפחתו השלום והברכה, להשיג שלווה, תרבותיות, קדמה ואת התעלותה של אומת האסלאם. נוכח היקף השחיתות המוסרית [...] לדוגמה, בגרמניה שבעה אחוזים, בבלגיה שישה אחוזים, באנגליה חמישה אחוזים, באוסטריה ארבעה אחוזים ובאימפריה העוסמאנית אחוז אחד מהנשים הן בוגדניות. אנו יכולות להבין את שביקש הנביא למנוע כשציונו ברעלה (חג'אב). השפעת הרעלה עולה מכך בבירור. הרי לולא הרעלה, באימפריה העוסמאנית, בשל גודלה ואוכלוסייתה הרחבה, לפחות עשרים וחמישה אחוזים מהנשים היו בוגדניות (מזין אל-סלטנה 18.12.1912).

21 ראו למשל מכתב מאת טאירה בנושא הפוליגמיה, שהתפרסם באיראן־ני 67, ב-18 בנובמבר 1909.

22 אפשר לשער שנשים-כותבות לא טענו מעל דפי העיתונות שהאסלאם הוא המקור למצוקותיהן לא רק בשל רצונן להימנע מעימות ישיר עם הממסד הדתי, אלא גם בשל החוק שאסר לבטא דעות אנטי-אסלאמיות בעיתונות החל מאוקטובר 1907.

לאור כל האמור לעיל, אפשר לומר שמשנקרתה בפני נשים באיראן ההזדמנות להשתמש בעט בפומבי, הן ניצלו אותה. העלאת שאלת הנשים לסדר היום הציבורי, הכתבות שפרסמו נשים בעיתונים אופוזיציוניים, התקבלותן ההדרגתית של נשים למרחב הלאומי והנחת הבסיס ללשון החדשה, כל אלה סללו את הדרך לייסוד עיתוני הנשים העצמאיים באיראן.

מקומנים לנשים – סנוניות ראשונות

עיתונות נשים הייתה ערוץ תקשורת מודרני לנשים שזכו להשכלה ועמדו על חשיבותה ועל יתרונותיה. היומיות בתחום זה היו מצומצמות בהיקפן והחלו לרוב במסגרת הפרטית של מתחם הבית. חלוצות עיתונות הנשים נהנו לרוב ממעמד חברתי מכובד ומרווחה כלכלית, אולם יתרונות אלו היו תקפים כל עוד הגברים הקרובים להן תמכו ביוזמותיהן, או לכל הפחות לא התנגדו להן (Bamdad 1977: 43).

ראש, המגזין הראשון בתולדות איראן שעסק בסוגיות בעלות חשיבות לנשים, לא הצליח לשרוד לאורך זמן, והוצאתו לאור הופסקה לפני שמלאה שנה לפרסומו. שנתיים לאחר מכן ראה אור פרסום הנשים השני, **שכופה** (טהראן, 1912). בפני צרכני העיתון, הציגה עצמה המייסדת והמוציאה לאור של **שכופה**, מרים עמיד-סמנאני מוין אל-סלטנה, בתואר 'בתו של מירזא סיד ראי סמנאני המנוח, היועץ הרפואי הבכיר בחצר הקאג'ארית'. הבחירה בתואר המסוים הזה מעידה שהמעמד הכלכלי-חברתי והפטרונות הגברית היו מרכיבים חיוניים במפעליהן של חלוצות עיתונות הנשים באיראן. מוין אל-סלטנה הייתה אמנם הבעלים בפועל, המוציאה לאור, העורכת והכתבת הראשית של **שכופה**, אך באותה העת הרשויות עדיין מיאנו להנפיק רישיון פרסום לעיתונים שהיו בבעלות נשים. מכאן אפשר להניח שציון תוארו של אביה המנוח נועד להעניק למוין אל-סלטנה ולמפעלה חסות ולגיטימציה גברית, ולהעיד על מוצאה ממשפחה מכובדת, על מהוגנותה המוסרית ועל מעמדה הכלכלי-חברתי הבכיר.

תוארו של האב האציל מיוקרתו המקצועית וממעמדו הבכיר בחצר הקאג'ארית על פרסום **שכופה** ועל פעילותה הציבורית האחרת של הבת, ובה גם הקמה של שני בתי ספר לבנות וניהולם. **שכופה** היה העיתון הראשון באיראן שהקדיש את עמודו האחורי לקריקטורות. כל גיליון החזיק לרוב שלושה עמודי כתבות. בעמודו הראשי התפרסמה הצהרה שהוא פרסום 'ספרותי' (אָאָאָ) שנועד לעסוק באמות המידה המוסריות של נשים, לייעץ בנושאי היגיינה (חָפָּא אל-סֶהָה), גידול ילדים (בָּצָהָאָרִי) וניהול הבית (חָאָנְהָאָרִי), ולתמוך בחינוך בנות בפרט ובהשכלת נשים בכלל. זמן קצר לאחר התבססותו של העיתון, יזמה מוין אל-סלטנה את הקמתה של 'אָנְג'מֶנִי חָאָתֶנִי-אִירָאנִי' ('אגודת הגברות של איראן'), שנועדה לקדם גם היא את יעדי העיתון. לאחר

עמוד השער של מגזין הנשים
שכופה, דצמבר 1912

חמישה שבועות דיווח שכופה שהאגודה מונה כבר כ-5,000 חברים רשומים, והמליץ לממשל להקים מוסד חינוכי להכשרת מורות ולהקצות משאבים לאומיים לטובת מיזמים חינוכיים לנשים (שיח' אל-אסלאמי 1972: 87).

גם אם יוזמותיהן של חלוצות העיתונות באיראן זכו לאהדה מצד משפחתן, כמו במקרה של מַזִין אל-סַלְטַנָה, נכוננו להן קשיים אחרים. האתגרים שהן התמודדו עמם נבעו בעיקר ממחסור במקורות פיננסיים, חוסר נכונות מצד בעלי בתים להשכיר מבנים לנשים, היעדר מסורת מקומית של צריכת עיתונות ושיעורי אוריינות נמוכים – עד שנת 1925 הוערך שיעור היודעות קרוא וכתוב בקרב הנשים העירוניות באיראן בחמישה אחוזים בלבד (Iran Almanac 1970: 527).

נוסף על מכשולים אלו, התמודדו חלוצות העיתונות וחינוך הנשים גם עם התנגדות נחרצת מצד מי שטענו שנשים הן חסרות דעת ובינה מטבען, ושהשכלתן היא חסרת תוחלת. התנגדות זו לבשה צורות שונות ובאה לידי ביטוי באלימות מילולית ופיזית, בחבלה ברכוש, בענישה בלתי פורמלית, כמו חרם, ובפרסום האשמות בדבר חוסר מוסריות וכפירה. במרבית המקרים הובילו את ההתנגדות אנשי דת מקומיים.

הם גילו עוינות כלפי אפיקי פעולה ציבוריים שיזמו נשים, בעיקר בתחומי העיתונות והחינוך, והצדיקו את התנגדותם בטיעונים דתיים. בקרב הממסד הדתי היו שהוקיעו את פעילותן של נשים, לרבות של מי שהיו בנות למשפחות דתיות מכובדות, והתסיסו את ההמון נגדן בדרשות יום השישי במסגדים. סיד עלי שושטרי, למשל, נהג להפיץ בקרב עוברי האורח ברחבת קבר שאה עבד אל-עזים (בקרכת המסגר המרכזי בדרום טהראן) עלונים שנכתב בהם: 'קלון על מדינה שמוקמים בה בתי ספר לבנות'. השיח פלאללה נהרי הרחיק לכת אף יותר, הוא הוטרד מאוד מחופש העיתונות לא פחות משהוטרד מן ה'פריצות' שהפיצו לדעתו בתי הספר הראשונים לבנות. בראשית המאה העשרים הפיץ השיח נהרי פסק הלכה (פתוא), ועל פיו 'הקמת בתי ספר לבנות נוגדת את השריעה'.²³

התנגדות אנשי הדת למערכת החינוך המודרנית התגברה כבר עם הקמת דאר אל-פנון (האקדמיה למדעים שימושיים) ב-1851,²⁴ ולפניה אף יותר עם פתיחת בתי הספר היסודיים והעל-יסודיים החדשים הראשונים בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה.²⁵ בעבור הממסד הדתי, הקמת מוסדות החינוך המודרניים הייתה חריזה לתחומים שעד אז היו נחלתו הבלעדית. אף על פי שחינוך בנות לא היה תחום עיסוקם של מורי הדת, מבחינתם היו גלומות בו סכנות ארוכות טווח לאופן לימוד הדת בכלל, ולאמונה בדבר סדר חברתי המניח הפרדה בין המינים בפרט. המדינה קיבלה על עצמה את האחריות למערכת החינוך המודרנית כבר במאה התשע-עשרה, עם שיגור הסטודנטים הראשונים לאירופה. עיקרון החינוך לכל עוגן לראשונה בקובץ החוקים האזרחי בשנת 1907, בסעיפים 18 ו-19 לחוק היסוד שניסח הפרלמנט, וכן בחוק החינוך שאושר בפרלמנט השני ב-1910.²⁶ ואולם עד להקמת מוסד החינוך הממלכתי הראשון לבנות ב-1918 בטהראן, התנהלו כיתות לימוד לבנות מוסלמיות בחדרים בבתי פרטיים, בחסדם ובחסותם של פטרוניהן החוקיים או ביוזמת נשים

23 להתבטאויותיו של שיח פלאללה נהרי בשאלת הנשים, ראו: רדנאני 1983, במיוחד עמודים 28, 58 ו-67. ראוי לציין כי למגינת לבו של נהרי, לפחות שתיים מנכדותיו, זיא אשף נאסר וזהרא (פזא) ח'אנלרי, פקדו את בית הספר 'נאמס' לבנות. ח'אנלרי אף הייתה מהסטודנטיות הראשונות שפקדו את אוניברסיטת טהראן.

24 דאר אל-פנון היה בית ספר הגבוה הראשון באיראן. הוא הוקם על פי הדגם הפריזאי של École Polytechnique והיה למוסד החינוכי הראשון בסגנון אירופי שזכה לסכסוך המדינה. הקמתו ב-1851 סימנה נקודת מפנה בתולדות ההשכלה באיראן ועוררה תכנית רפורמות כללית יותר במערכת החינוך המודרני.

25 להרחבה על החינוך באיראן, ראו: Menashri 1992; Ringer 2001.

26 הפרלמנט הראשון התכנס ב-7 באוקטובר 1906. הנספח שעסק בחוק החינוך לא עסק במפורש בחינוך הבנות.

העמוד האחורי של מגזין הנשים **שכופה**, דצמבר 1912

משכילות ואמירות.²⁷ במקרים שבהם גברה ההתנגדות לפעילותן הציבורית של נשים ולא היה מנוס מהתערבות רשויות הממלכה, העריפו הרשויות לסגור את בתי הספר הפרטיים לבנות. באספהאן, למשל, נעצרה מנהלת בית הספר בֶּדֶר אל-דֶג'י דֶרְח'שאן זמן קצר לאחר חניכת 'מַכְתָּבָה' אֲנֵה־י שֶרְעִיאת' (בית הספר של החוק הקדוש) לבנות בעיר ב־1917, ושחרורה התאפשר רק לאחר שמשפחתה התחייבה שבית הספר לא יחדש את פעילותו (שיח' אל-אסלאמי 1972: 97).

מעצרה האלים של דֶרְח'שאן ומאסרה במשך שלושה חודשים, הניעו את מייסדת בית הספר סֶדִיקה דולֶת־אֲבָאדִי (1882-1962) להקים ב־1918 את 'חברת מטרונות אספהאן' ('שֶרְכֶת ח'את־נִי אֶסְפֶהאן') ולהתחיל ב־1919 בהוצאתו לאור של העיתון **זֶבֶאנ־י זֶנָאן באספהאן**. דולֶת־אֲבָאדִי הייתה בת למשפחה של אנשי דת בכירים, משכילה, בוגרת הסורבון ומהמנהיגות הפוליטיות הבולטות של תנועת הנשים באיראן במחצית הראשונה של המאה העשרים. העיתון שייסדה וערכה היה פרסום

27 ברבע השני של המאה התשע-עשרה התיר המשטר הקאג'ארי לבתי ספר מיסיונריים לפתוח את שעריהם בפני נערות, אך הגביל את ההיתר לנערות שאינן מוסלמיות (כלומר לבנות מיעוטים ותושבים זרים, בעיקר נוצריות). בית הספר הראשון נפתח ב־1838 בחסות המיסיון האמריקני באורמיה (דֶאֲאִיֶה), בצפון מערב איראן. בנות מוסלמיות ספורות החלו לפקד את מוסדות החינוך המיסיונריים רק מ־1896, אחרות רכשו את השכלתן בביתן בהוראת אבותיהן, בני זוגן או באמצעות מורים פרטיים ומהימנים.

הנשים הראשון באיראן שנרשם במשרד התרבות על שמה של המוציאה לאור שלו, הראשון ששמו העיד על קהל היעד הממוקד שלו וראשון פרסומי הנשים שראה אור מחוץ לבירה טהראן (Sanasarian 1985: 91-92). במאמרים רבים פרי עטה, הטיפה דולֶת־אַבְאִי בזכות השכלת נשים, עצמאותן הכלכלית והתארגנותן למען פעילות משותפת.

כמו מֶזִין אל־סֶלְטָנָה, גם דולֶת־אַבְאִי שילבה בין יוזמות חינוכיות, ארגוניות ועיתונאיות שהיו קשורות זו לזו ונועדו לקדם זו את זו. כמו שְׂכּוּפָה, גם זַבְאֲנִי וְנָאן הדגיש שזכות הנשים למשך בעט ולהתאגר באמצעותה אינה מערערת את מוסריות האסלאם ואינה מאיימת איום ממשי על צניעותן ועל אדיקותן. כדי לפוגג את החשש שמא חירות הביטוי תשחרר את הנשים מכל עכבה מוסרית, הדגישו עיתוני הנשים כי השכלת נשים תסייע להעמדת דור צעיר ומשכיל שיתרום לקידומה של האומה האיראנית ולשגשוגה (דולֶת־אַבְאִי 1919), וכן לשיפור הזוגיות של בעלים ונשותיהם:

אחיותיי היקרות שיש להן בעלים ורמה מסוימת של השכלה, השתדלו תמיד לנהוג על פי מה שלמדתן. אל תאפשרנה לסבל ולתלאות שהיו [כרוכים] בלימודיכן ללכת לאבדון. התנהגנה בהתאם לטוב, בהתאם למניב אושר ולמזל הטוב. המשכנה לרכוש השכלה ולהעשיר את הידע שלכן. אל תאפשרנה לזמנכן ולחייכן היקרים לעבור לריק. השתדלו שהשכלתכן ומעמדכן לא יפלו מאלה של בעליכן. אל תחשובנה שבעליכן יאהבו אתכן בזכות חיוך שטחי ופנים נאות. אישה צריכה להיות בת לווייה אינטימית של הגבר. זאת אומרת, עליה להיות בת ברית ועוזר לבעלה בכל עניין. כיצד היא תוכל לסייע לבעלה [?] באמצעות השכלה כלשהי כמובן. אישה [מלומדת] שכזאת, הופכת את האושר של בעלה למנת חלקה, ובו בזמן הופכת אותו לבן ברית רגיש. הוא ירצה שהיא תסייע לו בעיסוקיו ובעבודתו. אם הוא יבקש ליהנות, הוא יחפש הנאה אצל רעייתו (פֶהָאֵל 27.5.1911).

חלוצות עיתונות הנשים, שתמכו בעקביות בזכות הנשים ללמוד, לא ערערו אפוא על תפקידה המסורתיים של האישה בבית ובמשפחה ועל מחויבותה להיות רעיה נאמנה ואם מסורה, וגם לא נטו להתעמת עם דת האסלאם מעל דפי פרסומיהן. העיתונים הוקדשו לרוב לדיונים בנושאים כמו נישואים ואמהות, תעסוקת נשים והשתתפות אזרחית של נשים בהוויה הציבורית הלאומית. אף שהחוקה הראשונה חידדה את נחיתותן הפוליטית של הנשים, המשיכו עיתוניהן לדרגול ברוח הרפורמות של התנועה החוקתית. עם זאת, הן השתדלו שלא לעסוק בסוגיות פוליטיות שהיו עלולות לגרום לרשויות לבטל את רישיון הפרסום שלהן. בראשית שנות העשרים, כאשר החל זַבְאֲנִי

פרס: ۱۰۰۰۰ ریال
 شماره: ۱۰۰۰
 تاریخ: ۱۳۰۵/۰۵/۰۱
 محل: تهران

بازن

تأسیس: ۱۳۰۵
 مدیر: ...
 ناشر: ...

(سرگود)

خبر و روایت و حکایت و داستان و ...
 و ...

...
 ...

...
 ...

...
 ...

עמוד השער של העיתון
 זבאני זנאן, אספהאן 1919

זנאן לפרסם מאמרי ביקורת נוקבים כגנות הממסד הפוליטי ומשרד החינוך, הושעתה הוצאתו לאור, ובתום שלוש שנות פרסום הוא נסגר בהוראת המשטר. אישיותה הכריזמטית של דולתאבאדי, מי שנודעה כאישה הראשונה במאה העשרים שהעזה לנאום בחוצות העיר קם ללא רעלה, והטון המשתלח שאפיין את כתבותיה בזבאני זנאן, עוורו גם את חמתם של תושבי אספהאן השמרנים, והיא סבלה מהתקפות תכופות של יידי אבנים על ביתה ומאיומים על חייה. העוינות המקומית, אוברן הפטרונות הגברית של בני משפחתה וסגירת העיתון, אילצו אותה לבסוף לגלות מעיר הולדתה לבירה טהראן ב-1921.

שלושת הפרסומים הראשונים, ראנש, שכופה וזבאני זנאן, היו הסנוניות שבישרו את אביב עיתונות הנשים באיראן, עיתונות שראשיתה במאבק על הזכות למקורות דעת וידע והמשכה בהתרחבות ההשכלה בקרב נשים ובהתפתחותה של שפה ציבורית חדשה של נשים. משנות העשרים ואילך עלה מספר העיתונים שכתבו נשים והעיתונים לנשים בהדרגה, והגיע לשיא בעשור שלאחר מלחמת העולם השנייה.

רוב הפרסומים יצאו לאור בטהראן ובערים מרכזיות אחרות, כמו אֶסְפָּהָאן וּמִשְׁהָד, ועסקו בנושאים מגוונים, כמו אתיקה, מדע, ספרות, אמנות, חברה ומשפט. חלקם התפרסמו מטעם ארגוני נשים שנשאו אופי פוליטי, כמו נְסַנְאֵי וְטַנְח'וּאָה ('ליגת הנשים הפטריוטיות', 1923), ואחרים מטעם אגודות חברתיות, כמו עֶאֱלֵמֵי נְסוּאן ('עולם הנשים', 1921), מייסודן של בוגרות בית הספר לבנות של המיסיון האמריקני בטהראן.²⁸

עיון מדוקדק בכיוגרפיות של נשים יוזמות בתחום העיתונות עד אמצע המאה העשרים, מגלה שרבות מהן היו קרובות משפחה של עיתונאים גברים. שֶהֲנֵאז אֶזְאָד, מייסדת העיתון נֶאֱמֵה־י בֶּאֱנֶאן ('איגרת הגברות', 1920), הייתה רעייתו של אָבּוּ אֶל־קֶאסֶם אֶזְאָד, מנהל העיתונים אֶסְאִיש ('דווחה') ואֶזְאָד ('חירות'). דוגמה מעניינת אחרת אפשר למצוא בפעילותה של זֶהְרָא פִּיא ('ח'אנְלֵרִי, נכדתו של השיח' נורי, שגילה כאמור התנגדות נחרצת להשכלת נשים. ח'אנְלֵרִי, בעלת תואר דוקטור בשפה וספרות פרסית, השתתפה בהפקת כתב העת הספרותי היוקרתי סַח' ('דבר') שהוציא לאור בן זוגה והייתה ממייסדות מגזין הנשים זֶנֶאנ־י אִירָאן ('נשות איראן'). חלוצות נוספות, כמו זִכִּיָּה רֶאֶהֲנֵמָא, שהורישה לבתה אֶזְרָא רֶאֶהֲנֵמָא את רישיון העיתון סְפִידֵה־י פֶּרְדָּא ('שחר המחר'); פַּחְרֶאפֶאק פֶּאֶרְסָא, מייסדת ג'ֶהֲאֵנ־י זֶנֶאן ('עולם הנשים') ואמה של שרת החינוך הראשונה באיראן פַּחְרֵוּ פֶּאֶרְסָא (הוצאה להורג ב-1979); פַּחְרֵר עֶזְמָא אֶרְעִין (עֶאֱדֶל־ח'לֶעֶתֶבְרִי), מייסדת נֶאֱמֵה־י בֶּאֱנֶאן ואמה של המשוררת הלאומית סימין בֶּהֶבְהֵאנִי – היו גם הן בנות או רעיות של עיתונאים, עורכי עיתונים או מוציאים לאור.

לכך מהשימוש באפיק התקשורת המודרני, דוגמאות אלו מעידות על העברת המורשת העיתונאית והפעילות החברתית מהחלוצות לבנותיהן. הן גם מלמדות כיצד הפכה עיתונות הנשים באיראן לתופעה של קבע, תופעה שתלך ותתפתח בעשורים הבאים.²⁹

סיכום

על סף המאה העשרים אפשרה ההשתחררות של העיתונות האיראנית מאחיזתו של המשטר הקאג'ארי להניע את גלגלי המהפכה החוקתית, ובו בזמן פתחה צוהר לקולן

28 להרחבה על עֶאֱלֵמֵי נְסוּאן, ראו מאמריה של יֶאסְמִין רֶסְתֵם־כֶּלֶאִי: Rostam-Kolayi 2002: 182-202; Rostam-Kolayi 2003: 157-180.

29 על התפתחות עיתוני הנשים באיראן במחצית השנייה של המאה העשרים, ראו: הנדלמן-בעבור 2006.

של נשים. התפתחויות אלו העלו את שאלת הנשים על סדר היום הציבורי והביאו להולדת עיתוני הנשים הראשונים. עצם השתתפותן של נשים בפעילות העיתונאית הייתה בגדר סטייה מערכים נורמטיביים שהיו מושרשים בחברה האיראנית, ולמען השתתפות זו הן נדרשו להיאבק על זכותן להשכלה ולגישה למקורות ידע, על זכותן לייצוג ציבורי ועל דרכי הצגתן בעיתונות.

עיתונים שהתפרסמו מחוץ לאיראן, ובעקבותיהם העיתונים המקומיים שהחלו להתפרסם במהלך המהפכה החוקתית, אפשרו לחלוצות העיתונות להיכנס למרחב הציבורי בהדרגה. ברוב המקרים היו אלו נשים יחידות, או קבוצות של נשים משכילות ממעמד הביניים-הגבוה ומעלה, שפעלו בכמה ערוצים בעת ובעונה אחת, כמו חינוך, התארגנות חברתית, או פוליטית ויצירה בכתב. ואולם, אף על פי שהיה בכך רק צוהר ראשוני לשוליה של ממלכת הספרות, בישרו חלוצות העיתונות את ניצניה של תרבות הכתיבה הספרותית של נשים באיראן.

עד אמצע המאה העשרים חל גידול ניכר במספר הפרסומים לנשים, אך חייהם היו קצרים. ברוב המקרים גילו היוזמות מה שרכים היו עתידים לגלות אחר כך – שקל הרבה יותר להקים עיתון מלהמשיך ולקיים אותו לאורך זמן. כמו דילתאבאדי, גם פַּח־רַאפֶּאק פֶּאֶרְסֶא, מייסדת ירחון הנשים ג'האנ־י זֶנֶאן, נאלצה לגלות מעיר הולדתה משהד, לאחר שבני בליעל מקומיים חמסו את ביתה ואיימו על חייה בשל התבטאויותיה בעיתון. מצוקה כלכלית הניעה את מֶזֶן אל-סֶלְטֶנָה למכור מרכושה הפרטי כדי לממן את הפקת שְׂוּפָה. מספרן הזעום של הנשים הקוראות, רלותם של מקורות המימון והצורך להסתמך על משאבים פרטיים הקשו את בנייתו של שוק צרכנים גדול מספיק, שהיה חיוני להמשך קיומם של העיתונים לאורך זמן. זאת ועוד, גם הרמה המקצועית והטכנית של פרסומים אלו הייתה עדיין מוגבלת, וכך גם התשתית הלוגיסטית של איסוף המידע, שיווק העיתונים והפצתם.

ועם כל זאת, ראשית הפעילות העיתונאית של נשים באיראן הניחה בסיס להשתתפותן בשיח הציבורי הפומבי, עוררה תהודה ציבורית רחבה יותר למאבקן, פתחה צוהר להקמתן של תנועות הנשים ולקידום זכויותיהן בתחומים אחרים, ונודעה לה השפעה על יצירתן של נשים ככלל. רבות מחלוצות העיתונות העבירו את מורשתן לבנותיהן ולתלמידותיהן, וקשרו בכך קשר הדוק בין החינוך וההשכלה המודרניים לבין התארגנות נשים ועיתונות הנשים, קשר ששיקף את רוח התקופה של ימי המהפכה החוקתית והתחייה הלאומית. התפתחויות אלו ביססו את מעמדה של עיתונות הנשים המקומית בפרט ואת מעמדה של סוגיות נשיות בכלל והשפיעו על היותן ערוצים מעצבים בתרבות האיראנית המודרנית במאה העשרים.

ביבליוגרפיה

עיתונים:

- אל-אסלאם, מאיר, 3.7.1905. הבל אל-מתין, מהדורת כלפותה.
דילתאבאדי, סדיקה, 26.9.1919. זבאני זנאן, 6, מהדורת אספהאן.
דילתאבאדי, סדיקה, 13.7.1920. זבאני זנאן, 34, מהדורת אספהאן.
דילתאבאדי, סדיקה, 17.11.1920. זבאני זנאן, 52, מהדורת אספהאן.
ח'אן, מירזא מלכם, 21.11.1890. קאנון.
טאירה, עסמת ח'אנס, 18.11.1909. איראני נו 67.
כהאל, ח'אנמי דוקטור, 15.9.1910. דאנש.
כהאל, ח'אנמי דוקטור, 27.5.1911. דאנש.
מזין אל-סלטנה, מרים עמיד, 18.12.1912. שכופה 1.
מזין אל-סלטנה, מרים עמיד, 2.1.1913. שכופה 2.
מזין אל-סלטנה, מרים עמיד, 21.2.1914. שכופה 23.

מקורות אחרים:

- אפארי, ז'אנת, 1993. 'תאמלי דר תפכריי אג'תמאעי-סיאסיי זנאן דר אנקלאבי-משרוטה', נימהי דיגר 1, 17: 7-28.
האשמי, מחמד סדר, 1363 [1985]. תאריח'י ג'ראיד ומג'לאת'י איראן, כרך 2, אספהאן: כמאל.
הנדלמן-בעבור, ליאורה, 2004. 'נשים לובשות אידיאולוגיה: משטר מהפכני ומהפכה אופנתית ברפובליקה האסלאמית של איראן', בתוך: עפרה בנג'ו (עורכת), נשים במזרח התיכון בין מסורת לשינוי, תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, עמ' 75-94.
חסין ח'ואה, מרים, 23.8.2006. 'זנאני משרוטה', סרמאיה 257.
ח'אן, מירזא מלכם נאזם אל-דולה, 1355. רזנאמהי קאנון, אסופה בעריכת המא נאטק, טהראן: אמיר כביר.
כהן, גואל, 1985. תאריח'י סאנסור דר מטבועאט'י איראן, כרכים 1-2, טהראן: אגאה.
כסרני, אהמד, 1984. תאריח'י משרוטהי איראן, כרך 1, טהראן: אמיר כביר.
טבאטבאי, מחמד מחיט, 1987. תאריח'י תחלילי-י מטבועאט'י איראן, טהראן: בעס'ח.

מנסור, רושנב, 1984. 'צ'הרה-י זן דר ג'ראידי מ'שרוט'י, נימה-י דיגר 1, 1: 11-30.

נוה, חנה, 2000 [1999]. 'לקט, פאה ושכחה: החיים מחוץ לקאנון', בתוך: דפנה יורעאלי, אריאלה פרידמן ואחרות (עורכות), מין מיגדר פוליטיקה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 49-106.

סנעתי (דולתאבאדי), מהרח'ת, 1993. 'דולתאבאדי: הרגז נמירד אנפה דל'שונדה שרבה ע'שק', נימה-י דיגר 17, 1 (סתיו-חורף): 64-76.

פירניא, מנסורה, 1995. סאלארי-י זנאן, וושינגטון: מהר. קאסמי, חסין, 1388. 'מעפיי נמאיה הא ופהרסת-י מנדרג'את-י רונאמה-הא-י דורה-י קאג'אר', שםסה 2: מגזין אלקטרוני, http://www.aqlibrary.ir/index.php?module=TWArticles&file=index&func=view_pubarticles&did=802&pid=11.

קוימי, פח'די (ח'שאיאר וזירי), 1973. כארנאמה-י זנאני מ'שהורי איראן דר עלם, אראב, סיאסת, מזהב, הנר, תעלים ותרבות אז קבל אז אסלאם תא עסרי-י חאזר, טהראן: ווארת-י אמנוש ופרורש.

רדנאני, המא, 1983. לואיה אקא-י שיח' פולאללה נורי, טהראן: תאריח-י איראן. שיח' אל-אסלאמי, פרי, 1972. זנאני-י רונאמה-י נגאר נאנדישמנדי-י איראן, טהראן: מאזגראפיכ.

תנאנא, מראד עלי, 2001. זן דר תאריח-י מעאסר איראן, כרך 1, טהראן: ברגזיתון.

Afary, Janet, 1996. *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of Feminism*, New York: Columbia University Press.

Amin, Camron Michael, 2002. *The Making of the Modern Iranian Woman: Gender, State, Policy, and Popular Culture, 1865-1946*, Gainesville: University of Florida.

Bamdad, Badr ol-Moluk, 1977. *From Darkness into Light: Women's Emancipation in Iran*, New York: Exposition Press.

Baron, Beth, 1994. *The Women's Awakening in Egypt: Culture, Society and the Press*, New Haven and London: Yale University Press.

Browne, Edward Granville, 1966 [1910]. *The Persian Revolution of 1905-1909*, London: Frank Cass.

Echo of Iran, 1970. *Iran Almanac*, Tehran: Echoprint.

- Ettehadieh, Mansoureh, 2005. 'Sediqeh Dowlatabadi: An Iranian Feminist (1882-1961)', in: Lloyd V.J. Ridgeon (ed.), *Religion and Politics in Modern Iran: A Reader*, London: I.B. Tauris, 71-98.
- Fraser, Nancy, 1992. 'Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy', in: Craig Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge: MIT Press, 109-142.
- Hoodfar, Homa, 1999. *The Women's Movement in Iran: Women at the Crossroads of Secularization and Islamization*, Grabels Cedex, France: WLUML (Women Living Under Muslim Laws).
- Issawi, Charles, 1982. *An Economic History of the Middle East and North Africa*, New York: Columbia University Press.
- Kandiyoti, Deniz, 1996. 'Contemporary Feminist Scholarship and Middle East Studies', in: Deniz Kandiyoti (ed.), *Gendering the Middle East: Emerging Perspectives*, London: I.B. Tauris, 1-28.
- Kashani-Sabet, Firoozeh, 2000. 'Hallmarks of Humanism: Hygiene and Love of Homeland in Qajar Iran', *The American Historical Review* 105, 4: 1171-1203.
- Kashani-Sabet, Firoozeh, 2005. 'Patriotic Womanhood: The Culture of Feminism in Iran, 1900-1941', *British Journal of Middle Eastern Studies* 32, 1: 29-46.
- Moghissi, Haideh, 1993. 'Women in the Resistance Movement in Iran', in: Haleh Afshar (ed.), *Women in the Middle East: Perceptions, Realities and Struggles for Liberation*, London: Macmillan, 158-171.
- Moghissi, Haideh, 1996. *Populism and Feminism in Iran: Women's Struggle in a Male-Defined Revolutionary Movement*, London: Macmillan.
- Najmabadi, Afsaneh, 1993a. 'Veiled Discourse – Unveiled Bodies', *Feminist Studies* 19, 3: 487-518.
- Najmabadi, Afsaneh, 1993b. 'Zanha-yi millat: Women or Wives of the Nation?' *Iranian Studies* 26, 1-2: 51-71.
- Najmabadi, Afsaneh, 1998. 'Crafting an Educated Housewife in Iran', in: Lila Abu-Lughod (ed.), *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East*, Princeton: Princeton University Press, 91-125.
- Paidar, Parvin, 1995. *Women and the Political Process in Twentieth-Century Iran*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Sanasarian, Eliz, 1982. *The Women's Rights Movement in Iran: Mutiny, Appeasement and Repression from 1900 to Khomeini*, New York: Praeger.
- Sanasarian, Eliz, 1985. 'Characteristics of Women's Movement in Iran', in: Asghar, Fathi (ed.), *Women and the Family in Iran*, Leiden: Brill, 86-106.
- Yar-Shater, Ehsan, 1971. 'Persian Modern Literary Idiom', in: Ehsan Yar-Shater (ed.), *Iran Faces the Seventies*, New York: Praeger, 284-320.

לקריאה נוספת:

- איריגארי, לוס, 2004. אני, את, אנחנו, תל אביב: רסלינג.
- באמראד, פֶּדֶר אל-מלוק, 1969. זְנֵי אִירָאן: אֶנְקְלָאב־י מְשֻׁרְוּטִית תא אֶנְקְלָאב־י סְפִיד, טהראן: אבן סִינָא.
- הנדלמן-בעבור, ליאורה, 2006. המיגדר של המודרניות: עיתונות נשים וייצוגי נשים בתרבות האיראנית הפופולארית בין המהפכה הלבנה למהפכה האסלאמית (1963-1979), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.
- הרצוג, חנה, 1999. "עיתונות נשים": מרחב משעתק או מרחב לקריאת תיגר? קשר הרצוג, 25: 124-133.
- נג'מאבאדי, אַפְסָנָה, 1997. 'טֵאִירָה: נֶאמֶה־הָא נִרְשֶׁת־הָא וְאֶשְׁעָר', נִימָה־י דִיגֶר 2, 3: 146-195.
- שחם, חיה, 2001. נשים ומסכות: מאשת לוס עד סינדרלה – תדמיות שאולות וייצוגי הרמות הנשית בשירי משוררות עבריות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

- Acar, Faride, 1991. 'Women in the Ideology of Islamic Revivalism in Turkey: Three Islamic Women's Journals', in: Richard Tapper (ed.), *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State*, London: I.B. Tauris, 280-303.
- Aldrich, Alison, 1972. *Women in Print: Writing Women and Women's Magazine from the Restoration to the Accession of Victoria*, London: George Allen and Unwin Ltd.
- Aronson, Amy Beth, 2002. *Taking Liberties: Early American Women's Magazines and Their Readers*, Westport: Praeger.
- Attwood, Lynne, 1999. *Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922-53*, Basingstoke: Macmillan.

- Avery, Peter, 1991. 'Printing, The Press and Literature in Modern Iran', in: Peter Avery, Gavin R.G. Hambly and Charles Melville (eds.), *The Cambridge History of Iran: from Nadir Shah to the Islamic Republic*, Cambridge: Cambridge University Press, Vol. 7: 815-869.
- Ballaster, Ros, 1991. *Women's Worlds: Ideology, Femininity and the Woman's Magazine*, London: Macmillan.
- Bayat-Philipp, Mangol, 1978. 'Women and Revolution in Iran, 1905-1911', in: Nikki R. Keddie and Lois Beck (eds.), *Women in the Muslim World*, Cambridge: Harvard University Press, 295-308.
- Beetham, Margaret, 1996. *A Magazine of Her Own? Domesticity and Desire in the Woman's Magazine, 1800-1914*, London: Routledge.
- Bonakdarian, Mansour, 1995. 'Iranian Constitutional Exiles and British Foreign-Policy Dissenters, 1908-9', *International Journal of Middle East Studies* 27, 2: 175-191.
- Booth, Marilyn, 2001. 'Women in Islam: Men and the "Women's Press" in Turn-of-the-20th-Century Egypt', *International Journal of Middle East Studies* 33: 171-201.
- Braithwaite, Brian and Joan Barrell, 1988. *The Business of Women's Magazines*, London: Kogan Page.
- Demirdirek, Aynur, 1999. 'In Pursuit of the Ottoman Women's Movement', in: Zehra F. Arat (ed.), *Deconstructing Images of The Turkish Woman*, New York: Palgrave, 65-81.
- Frierson, Elizabeth B., 1996. *Unimagined Communities: State, Press, and Gender in the Hamidian Era*, PhD. dissertation, Princeton University.
- Hanscombe, Gillian and Virginia L. Smyers, 1987. *Writing for their Lives: The Modernist Women 1910-1940*, London: The Women's Press.
- Karakaya-Stump, Ayfer, 2003. 'Debating Progress in a "Serious Newspaper for Muslim Women": The Periodical "Kadin" of the Post-revolutionary Salonica, 1908-1909', *British Journal of Middle Eastern Studies* 30, 2: 155-181.
- Kitch, Carolyn L., 2001. *The Girl on the Magazine Cover: The Origins of Visual Stereotypes in American Mass Media*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- McCracken, Ellen Marie, 1992. *Decoding Women's Magazines: From Mademoiselle to Ms.*, Basingstoke: Macmillan.

- Melman, Billie, 1988. *Women and the Popular Imagination in the Twenties: Flappers and Nymphs*, New York: St. Martin's Press.
- Menashri, David, 1992. *Education and the Making of Modern Iran*, Ithaca: Cornell University Press.
- Milani, Farzaneh, 1992. *Veils and Words: The Emerging Voices of Iranian Women Writers*, New York: Syracuse University Press.
- Moghadam, Valentine M., 1993. *Modernizing Women: Gender and Social Change in the Middle East*, Boulder and London: Lynne Rienner.
- Nashat, Guity (ed), 1983. *Women and Revolution in Iran*, Boulder: Westview Press.
- Ringer, Monica M., 2001. *Education, Religion, and the Discourse of Cultural Reform in Qajar Iran*, Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Rostam-Kolayi, Jasamin, 2002. 'Foreign Education, the Women's Press, and the Discourse of Scientific Domesticity in Early-Twentieth-Century Iran', in: Nikki R. Keddie and Rudi Matthee (eds.), *Iran and the Surrounding World: Interactions in Culture and Cultural Politics*, Seattle: University of Washington Press, 182-202.
- Rostam-Kolayi, Jasamin, 2003. 'Expanding Agendas for the "New" Iranian Woman: Family Law, Work, and Unveiling', in: Stephanie Cronin (ed.), *The Making of Modern Iran: State and Society under Riza Shah, 1921-1941*, London: RoutledgeCurzon, 157-180.
- Scanlon, Jennifer, 1995. *Inarticulate Longings: The Ladies' Home Journal, Gender, and the Promise of Consumer Culture*, New York: Routledge.
- Tabari, Azar and Nahid Yeganeh (eds.), 1982. *In the Shadow of Islam: The Women's Movement in Iran*, London: Zed Books.
- Tohidi, Nayereh, 1994. 'Modernity, Islamization, and Women in Iran', in: Valentine M. Moghadam (ed.), *Gender and National Identity: Women and Politics in Muslim Societies*, London: Zed Books, 110-147.
- Walker, Nancy A., 2000. *Shaping Our Mothers' World: American Women's Magazines*, Mississippi: University Press of Mississippi.
- White, Cynthia L., 1970. *Women's Magazines 1693-1968*, London: Michael Joseph.
- Zuckerman, Mary Ellen, 1998. *A History of Popular Women's Magazines in the United States, 1792-1995*, Westport: Greenwood Press.